

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
velibahshaliyev@mail.ru

AZƏRBAYCANIN NEOLİT ABİDƏLƏRİNİN DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Giriş. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanı aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Son Neolit və Eneolit dövrünün mədəniyyətləri ilə bağlı çox sayda yeni tapıntılar (Şəkil 1) əldə edilmişdir (1, s. 20; 16, c. 108-121). I Kültəpə (15, c. 26-41), Molla Nağı Təpəsi (21, c. 40-50), Göytəpə (17, c. 26-30; 48, p. 279-294), Kamiltəpə (9, s. 335-341), Menteş Təpə (7, s. 329-334), İsmayılbeş Təpə (3, s. 74-82.), Naxçıvantəpə (5, s. 4-30) və digər yaşayış yerlərində (44, p. 1-190) aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilən tapıntılar Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini araşdırmağa imkan vermişdir. Azərbaycanın Neolit mədəniyyətləri ümumi olaraq e.ə. VII-VI minilliklərə aid edilməkdədir (15, c. 32). Azərbaycanın şimalında Gəncə və Qazax bölgələrində yayılan, qum qarışıqlı keramikanın çoxluqda olduğu Son Neolit mədəniyyəti Şomutəpə mədəniyyəti (4, s. 32-38) adı ilə, Azərbaycanın cənubunda Naxçıvanda ortaya çıxan, Kür və Araz çayları arasında, Mil-Muğan çöllərində yayılan, saman qarışıq keramikanın çoxluqda olduğu Son Neolit mədəniyyəti isə Kültəpə mədəniyyəti (4, s. 38-58) adı ilə tanındırmışdır. E.ə. VI minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənən Şomutəpə mədəniyyəti Gürcüstan və Ermənistanın da bir qismini əhatə etdiyindən tədqiqatçılar bu mədəniyyətin tanıtmaq üçün Şomu-Şulaveri (20, c. 97; 44, p. 2), Şulaveri-Şomutəpə (44, p. 85), Arataşen-Şulaveri-Şomutəpə (35, p. 11) kimi adlardan da istifadə etmişlər. Naxçıvanda, I Kültəpədə aparılan araşdırmalar bu yaşayış yerinin hazırda Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit yaşayış yeri olduğunu göstərmişdir. I Kültəpənin alt tikinti qatından alınan karbon nümunənin C 14 analizi e.ə. 6372-5200 illəri göstərmişdir (15, c. 32). I Kültəpədə və Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın digər yaşayış yerlərində keramikasız Neolit dövrünə aid təbə-

qə aşkar olunmadığından bu bölgənin Neolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Keçmiş sovet tədqiqatçıları Cənubi Qafqazın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələrinin Şimali Mesopotamiyadan gəldiyini söyləmişlər (19, c. 407). İndi tədqiqatçıların bir qismi Cənubi Qafqazın Neolit mədəniyyətinin yerli Mezolit mədəniyyət əsasında inkişaf etdiyini (48, p. 279-294), digərləri isə hazır şəkildə Şimali Mesopotamiyadan gətirildiyini söyləməkdədirlər (14, c. 98). I Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı Xalaf tipli boyalı keramikanın tapılması Mesopotamiya ilə əlaqələrin mövcud olduğunun sübutu kimi dəyərləndirilmişdir (12, c. 72-74; 22, c. 159-160.). Ancaq araşdırmalar Son Neolit dövründə Azərbaycanda yayılan Şomutəpə və Kültəpə mədəniyyətlərinin Şimali Mesopotamiya mədəniyyətlərindən fərqli olduğunu təsdiq etməkdədir¹. Digər yandan araşdırmalar Cənubi Qafqazın Yaxın Şərqlə əlaqələrinin tək tərəfli olmadığını göstərir. Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri həm Yaxın Şərqlə mədəniyyətlərdən təsirlənmiş, həm də Yaxın Şərqlə mədəniyyətlərinə müəyyən təsir etmişdir. Son illər aparılan araşdırmalar Azərbaycanın Neolit mədəniyyətlərinin inkişaf proseslərini izləməyə imkan vermişdir. E.ə. VI minilliyin ikinci yarısında Naxçıvan, Gəncə və Qarabağ bölgəsinin Neolit mədəniyyətində ortaq xüsusiyyətlər görülməkdədir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Son Neolit yaşayış yerlərindən əldə edilən keramikanın bir qismi basmanaxışlılardan ibarətdir. Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar zamanı bu tip keramikanın Naxçıvantəpənin Son Neolit

¹ Azərbaycanda Daş dövrünün bütün mərhələləri Alt Paleolitdən başlayaraq Mezolitə kimi ardıcıl şəkildə izlənməmişdir. Keramikasız Neolit dövrünün aşkar olunmaması, ehtimal ki, bu dövrün yaxşı araşdırılmaması ilə bağlı olmuşdur.

təbəqəsi üçün də xarakterik olduğunu göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, bu tip keramika Şimali Qərbi İranda yayılan Dalma Təpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir. İlk dəfə Urmiya Gölünün cənub-qərbində yerləşən Dalma Təpə yaşayış yerində aşkar olunan Dalma Təpə mədə-

niyyəti indi bütün Cənubi Azərbaycanı əhatə etməkdədir. Buna baxmayaraq Şimali Mesopotamiya, İran və Şərqi Anadolu mədəniyyətlərindən fərqli olan bu mədəniyyətin mənşəyi, yayılma arealı və xronologiyası tam şəkildə dəğərləndirilməmişdir (22, c. 164).

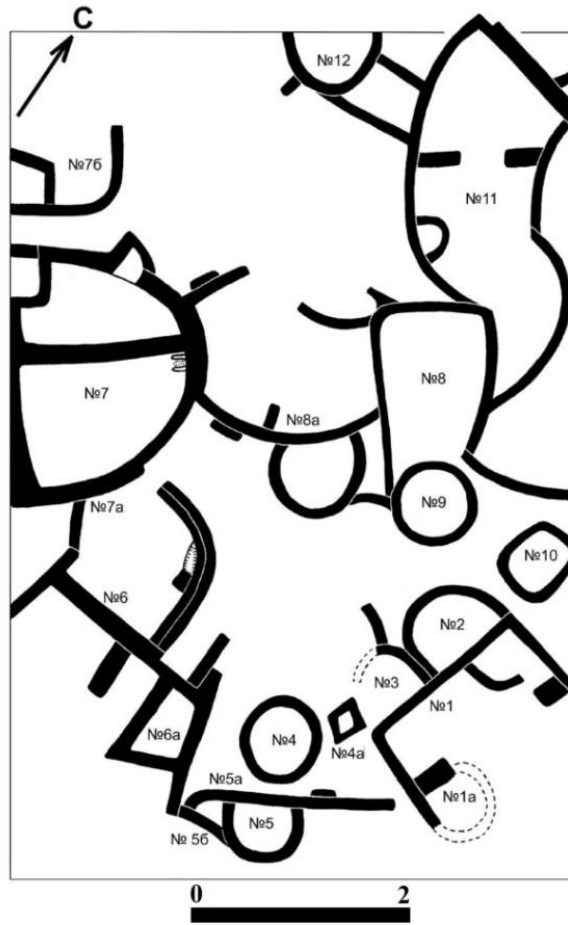

Şəkil 1. Bölgənin xəritəsi (Vəli Baxşəliyev).

Araşdırmalar Neolitə son mərhələsində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində və Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu təsdiq edir. Qazıntılar zamanı aşkar olunan yeni faktlar Urmiya hövzəsində, Urmiya hövzəsində meydana çıxan Dalma Təpə mədəniyyətinin mənşəyi və yayılma arealı ilə bağlı problemləri həll etməyə imkan verir. Fikirimizə görə, Cənubi Qafqazın zəngin xammal yataqları, digər tərəfdən isə Qarabağ və Naxçıvanın bir-birinə yaxın coğrafiyada yerləşməsi Azərbaycanın cənub bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa imkan vermiş və bu əlaqələr Azərbaycanda və Urmiya hövzəsində Eneolit mədəniyyətlərinin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri. Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin şərq kənarında, Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə yerləşir. Yaşayış yerindən 2017-ci ildən başlayaraq AMEA Naxçıvan

Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tədqiqat aparılır⁴. Tədqiqat zamanı dörd tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Bu tikinti qatlarının üçü Dalmatəpə mədəniyyətinə (16, c. 108-121; 6, s. 4-23), dördüncü isə Neolit dövrünə aiddir. Birinci tikinti qatı təpənin üzərindən 0,8 metr dərinlikdə yerləşir (Naxçıvantəpə 1). Bu tikinti qatı dördkünc formalı arxitektura ilə xarakterizə olunur. Bu təbəqədən kömür analizi yoxdur. Bu təbəqə keramika məmulatının müqayisəli analizi əsasında e. ə. 4600-4400-cü illərə aid edilmişdir. İkinci tikinti qatı (Naxçıvantəpə 2) 0,78-2, 10 metr dərinlikdə yerləşir və e. ə. 4720-4529-cu illərə aid edilir (Cədvəl 1). Bu tikinti qatı üçün də dördkünc formalı arxitektura xarakterikdir (Şəkil 5, 3). Üçüncü tikinti qatı (Naxçıvantəpə 3) 2,10-2,50 metr dərinlikdə yerləşir və yarımqazma tipli arxitektura ilə xarakterizə olunur. Bu tikinti qatından götürülən karbon nümunənin analizi e. ə. 4945-4722-ci illər göstərmişdir (6, c. 22-25)

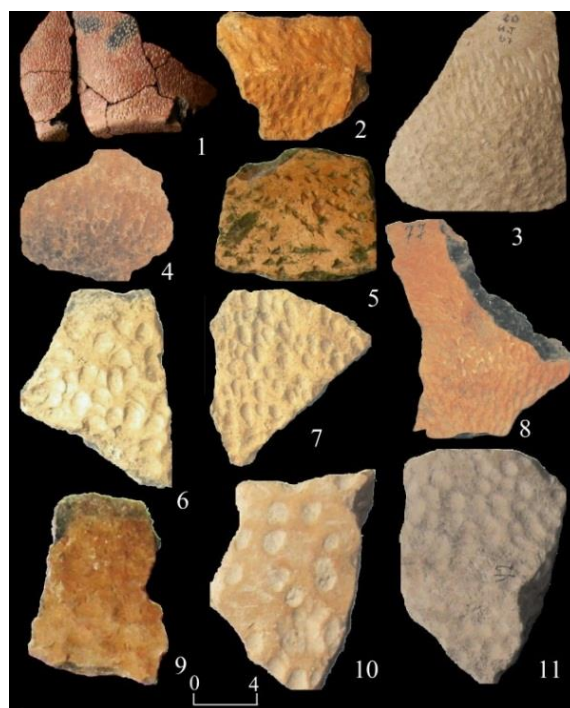

Şəkil 2. İlanlı Təpədə aşkar olunan tikintilərin planı (Т.Ахундов 2017).

Bu tikinti qatlarından aşkar olunan arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Yaşayış yerinin stratifikasiyasına uyğun olaraq keramika məmulatı iki dövrə bölünmüşdür. Birinci təbəqənin (Naxçıvantəpə 1) keramikası Orta Eneolit dövrünə, ikinci (Naxçıvantəpə 2) və üçüncü (Naxçıvantəpə 3) təbəqənin keramikası isə Erkən Eneolit dövrünə aid edilmişdir (6, s. 22-23). Hər üç təbəqə üçün Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xas olan basmanaxışlı və boyalı keramika xarakterikdir (Şəkil 4).

Naxçıvantəpə yaşayış yerinin Neolit dövrü təbəqəsi. Yaşayış yerində Son Neolit təbəqəsi 2019-cu ildə aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunmuşdur. Söylədiyimiz kimi, Naxçıvantəpə yaşayış yerində əldə edilən Neolit dövrü tapıntıları Qarabağ bölgəsinin memarlıq qalıqları və basmanaxışlıları ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında əlaqə qurmağa imkan vermişdir.

Arxitektura. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin A sahəsində Neolit dövrünə aid iki tikintinin qalıqları, B sahəsində isə bir tikintinin qalıqları araşdırılmışdır (Şəkil 5, 1-2). A sahəsində aşkar olunan birinci yarımqazma tipli evin iki divarı aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı bu divarlar ana topraqda qazılmışdır. Yarımqazmaların dərinliyi 1 metrdir. Yarımqazmanın cənub qismində aşkar olunan dairəvi formalı ocağın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Ocağın içərisindən keramika, obsidian yonqaları və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Bu yarımqazmanın içərisindəki ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e.ə. 5209-4930-cu illəri göstərmişdir. A sahəsindəki ikinci yarımqazma da ana topraqda qazılmışdır. Dairəvi formalı ocaq yarımqazmanın cənubunda yerləşirdi. Evin içərisindən keramika, obsidian parçaları, heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Bu yarımqazmadakı ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e.ə. 4959-4725-ci illəri göstərmişdir⁵.

Şəkil 3. Qarabağ yaşayış yerlərinin basmanaxışlı keramikası: 2-Boyat-1; 8-Goşa Təpə; 5-Miraşelli-2; 9-Senger Təpə; 1, 3,4, 6, 7,10-11-İlanlı Təpə (Т.Ахундов 2017).

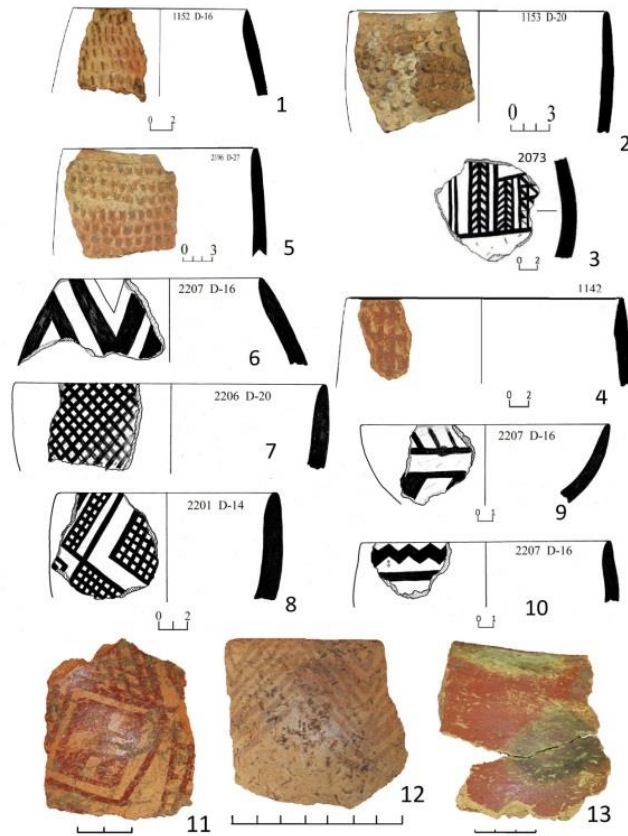
Cədvəl 1.

Naxçıvantəpədən götürülən karbon nümunələrin analizinin nəticələri

№	Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age (BP)	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Date BC (95,4%)
1	NA-2019-1240	LTL19695A	6102±45	-23.2 ± 0.4	5209-4930BCC
2	NB-2019-2277	LTL19694A	6028 ± 45	-22.1 ± 0.3	5038-4799 BC
3	NA-2019-1253	LTL19693A	5967 ± 45	-21.2 ± 0.4	4959-4725BC
4	NB 2019- 2278	LTL19696A	5951 ± 45	-30.8 ± 0.6	4941-4722 BC
5	NB-2017-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
6	NA-2018-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
7	NA-2018-1179	LTL18625A	5777 ± 40	-23.1 ± 0.5	4720-4529 BC

B sahəsində aparılan qazıntı zamanı aşkar olunan yarımqazmanın planı tam olaraq aşkar olunmuşdur (Şəkil 6). Evin içərisindən çox sayda keramika, obsidian parçaları, heyvan sümükləri, alətlər aşkar olunmuşdur. Yarımqazmanın içərisində dörd ocaq aşkar olunmuşdur. Onların biri dördkünc planlı, digərləri isə dairəvi planlıdır. Tikintinin içərisində bir-birinin yanında yerləşən ocaqlardan götürülən karbon nümunələrin analizi fərqli nəticələr vermişdir. Karbon nümunələrdən birinin C 14 analizi e.ə. 5038-4799-cu illəri, digəri isə e.ə. 4941-4722-ci illəri göstərmişdir. Aparılan qazıntıların nəticələri, o cümlədən ocaqların tez-tez yer dəyişməsi yarımqazmaların təkrar istifadə olunduğunu gös-

tərməkdədir. Ocaqların içərisindən çox sayda obsidian parçasının tapılması, fikrimizə görə, obsidianın yaşayış yerində emal edilməsi ilə bağlıdır. Ümumi olaraq baxıldığında yarımqazmaların iki, bəzən isə üç divarı ana topraqda qazılmış, digər tərəfləri açıq bıraxılmışdır. Fikrimizə görə, açıq qismlər yüngül konstruksiyalı olmuş, ya palçıq dal texnikası ilə, ya da çadırla örtülmüşdür. Naxçıvanın dağ kəndlərində aparığımız araşdırmalar da bunu təsdiq edir. Karbon analizlərin nəticələrinə baxılırsa yarımqazmalar e.ə. VI minilliyin son rübündə inşa olunmuş və e.ə. V minilliyin əvvəllərində istifadə olunmuşdur. Naxçıvantəpə yaşayış yerində çox sayda keramika sobaları da aşkar olunmuşdur.

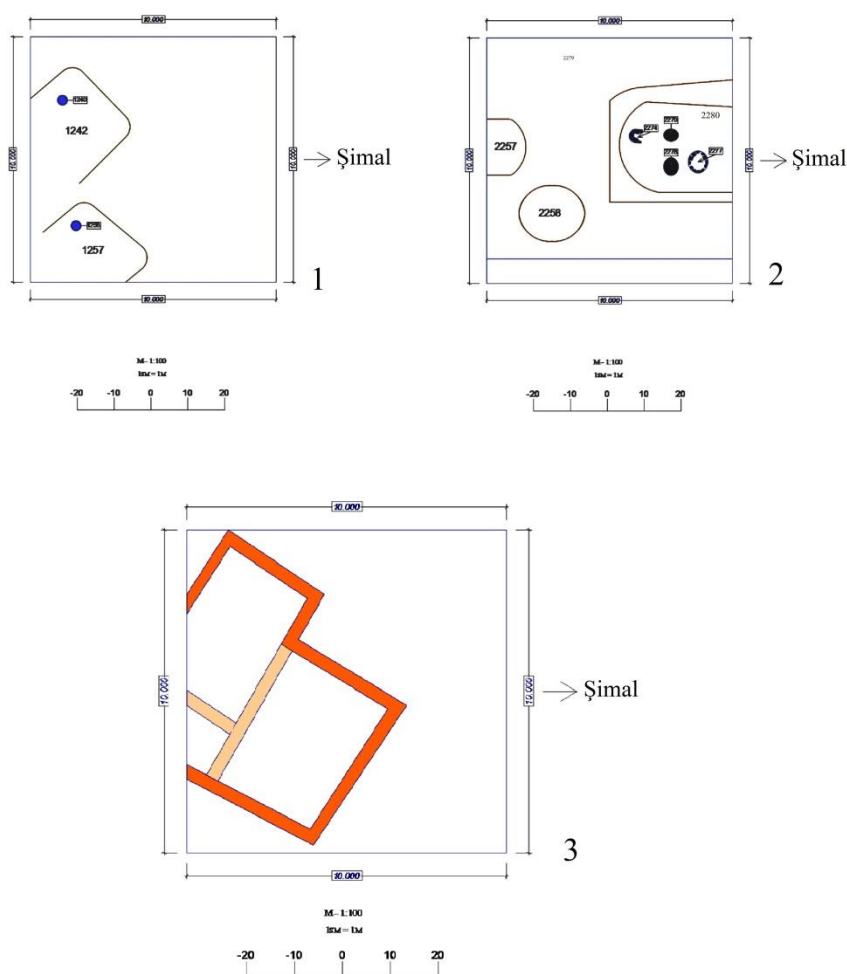

Şəkil 4. Naxçıvantəpənin basmanaxışlı və boyalı keramikası (Vəli Baxşəliyev).

Keramika və keramika sobaları. Son Neolit dövrü keramikası əsasən saman qarışıqlı olub qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, bəzilərinin üzərinə qırmızı, ya da krem rəngli boya çəkilməmişdir. Az sayda keramika qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Boz, ya da qara rəngdə olan keramika az saydadır. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü keramikası forma və bəzəmə baxımından çox müxtəlifdir (11, s. 34-35). Keramikanın bir qismi basmanaxışlı, bir qismi isə sadədir. Basmanaxışlıların müxtəlif tipləri vardır (Şəkil 8). Basmanaxışların bir qismi Qarabağ nümunələrində olduğu kimi keramikanın cilalanmış səthinə küt uclu alətlə, digərləri isə Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan şəkildə keramikanın mat səthinə vurulmuşdur. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsinin basmanaxışlı keramikası Son Neolit dövründən İlk Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir. Bu xüsusiyyət İlanlıtəpə keramikasında da müşahidə edilmişdir. Boyanaxışlı keramika Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsində az saydadır. Naxışlar keramikanın birbaşa kirəmiti üzərinə qara rəng ilə çəkilmiş-

dir. Urmiya hövzəsi yaşayış yerləri üçün xarakterik olan boyanaxışlılar Naxçıvantəpədə daha çox e.ə. V minilliyin birinci yarısında, İlk Eneolit dövründə çoxalmışdır. Bu tip boyalılar Naxçıvantəpənin Dalmatəpə mədəniyyəti ilə həmdövr təbəqələrindən aşkar olunmuşdur. Böyük ehtimalla bu, Urmiya hövzəsilə Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da artması ilə bağlı olmuşdur.

Keramika sobaları Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsində aşkar olunmamışdır. Lakin, İlk Eneolit dövrü təbəqəsində keramika sobaları çox sayda aşkar olunmuşdur. Naxçıvantəpə tapıntılarına baxılırsa keramikanın bişirilməsi üçün açıq sahədə qurulan ocaqlar və müxtəlif sobalar istifadə olunmuşdur. E sahəsindəki tapıntılara əsaslanaraq keramika sobalarının dördkünc formalı olduğunu və kərpicdən inşa olunduğunu söyləyə bilərik (Şəkil 7). Sobalarda çox sayda basmanaxışlıların tapılması onların yerli istehsalının mənimsənildiyini təsdiq edir.

Şəkil 5. Naqçıvantəpənin Eneolit və Son Neolit dövrü təbəqəsinin yarımqazma tipli evlərinin planı (Guillaume Gadebois, CNRS, Lyon).

Urmiya hövzəsinin (Cənubi Azərbaycan) Son Neolit dövrü yaşayış yerləri. Urmiya hövzəsinin Son Neolit dövrü mədəniyyətləri Göytəpə (29, p. 17-25), Yanıktəpə (31, p. 55-57), Həsənli (33, p. 3-11; 45, p. 121-135), Hacı Firuz (51, p. 11-403), Dava Göz (24, p. 69-87) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur (Şəkil 1). Araşdırmalar Göytəpə, Yanıktəpə, Hacı Firuz yaşayış yerləri üçün dördkünc arxitekturanın xarakterik olduğunu göstərmişdir. Ancaq, Dava Göz yaşayış yerinin qazıntısı zamanı yuvarlaq yarımqazma tipli evlər də aşkar olunmuşdur (24, p. 72, fig. 6). Göytəpədə evlər daş təməl üzərində kərpicdən inşa edilmişdir. Evlərin içə-

risində ocaqlar və döşəməyə basdırılmış küplər aşkar olunmuşdur (29, p. 19). Hacı Firuz yaşayış yerində Göytəpədən fərqli olaraq evlər kərpicdən, daş təməl istifadə olunmadan inşa edilmiş, evlərin içərisində ocaqlar və döşəməyə basdırılmış küplər aşkar olunmuşdur (51, p. 32-33). Hacı Firuz (51, p. 35) və Yanıktəpədə (31, p. 56) evlərin döşəməsi və divarları ağ kirəclik palçıqla suvanmış, döşəməyə və divarlara qırmızı boya çəkilmişdir. Digər yandan Hacı Firuz yaşayış yerində divarların üzünün düzəldilməsində palçıq suvaq və qara boyadan da istifadə olunmuşdur (51, p. 35).

Şəkil 6. Naxçıvantəpənin B kazı sahəsindən aşkar olunan yarımqazma (Vəli Baxşəliyev).

Keramika. Urmiya hövzəsinin Son Neolit yaşayış yerləri qırmızının müxtəlif tonlarında bişirilmiş, qırmızı astarlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir (29, p. 20-26; 31, p. 55-57; 51, p. 11-403). Keramikanın bir qismi boya ilə naxışlanmışdır. Hacı Firuz yaşayış yerində qırmızı üzərinə qara, ya da sarı üzərinə qırmızı rənglə naxışlanmış keramikanın müxtəlif tipləri vardır (51, p. 95-160). Yanıktəpə keramikası qırmızı rəngdə cilalanmış fon üzərinə krem və qara rənglə çəkilmiş həndəsi motivlə naxışlanmışdır (Burney, 1964, p. 55-56, plate XV, 1-4). Qırmızı fon üzərinə qara rənglə naxışlanmış Dava Göz keramikasının əksəriyyəti içəridən naxışlanmışdır (24, p. 72). İ.H.Nərimanov I Kültəpənin qırmızı astarlı keramikasının Urmiya hövzəsinin şərqində yerləşən yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (22, c. 124). R.Munçayev (20, c. 127) isə Urmiya hövzəsinin boyalılarına Zaqros mədəni bölgəsinin təsir etdiyini söyləmişdir. Ancaq, digər araşdırmaçılar Son Neolit dövründə Urmiya hövzəsi və Azərbaycanda Xalaf-Ubeyd ənənələrinin yayıldığını söyləmişlər. (47, c. 183; 18, c. 41; 22, c. 158-164). T.Braun (29, p. 23) Göytəpənin M təbəqəsində tapılan keramikanın bəzəmə motivini Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd və Tell Arpaçıyanın Xalaf keramikası ilə bənzər olduğunu söylənmişdir. M.Voigt Hacı Firuz keramikası

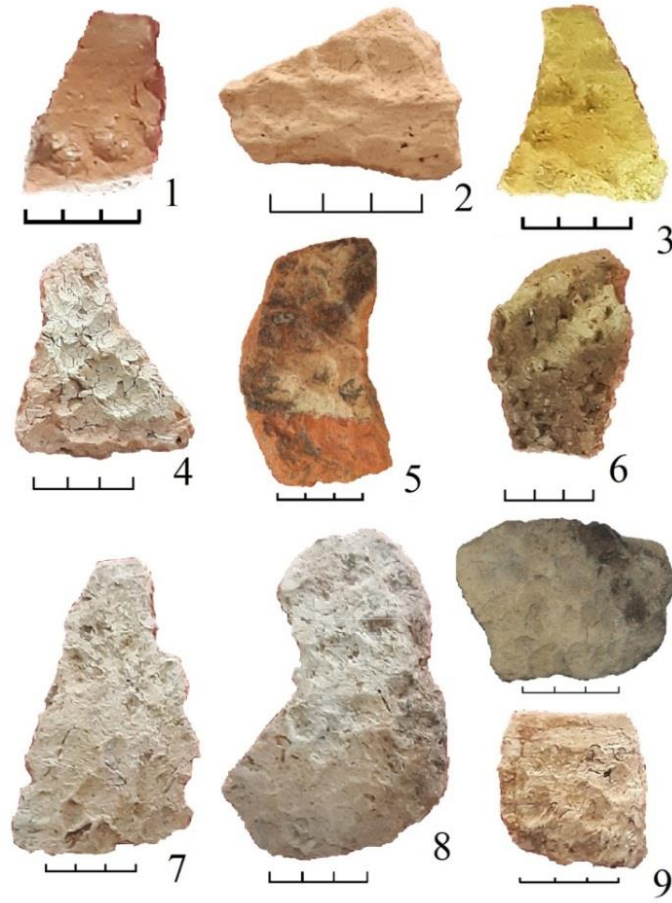
ilə Zaqros keramikası arasında bəlli bənzərliyin olmasına rəğmən Hacı Firuz keramikasının forma, hazırlama və bəzəmə baxımından standart Zaqros keramikasından fərqləndiyini, boya naxışlı keramikadakı bənzərliyin Urmiya hövzəsi və Zaqros arasındakı müstəqil əlaqələrlə bağlı olduğunu söyləmişdir (51, p. 161). M.Voigtun fikrinə görə, Hacı Firuz keramikası texnoloji baxımdan Mesopotamiyanın erkən Tell Hassuna, Tell Samarra, Tell es-Sawwan, Umm Dabagiyah və digər yaşayış yerlərin keramikası ilə bənzərdir. S.Krollun fikrinə görə, Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilməklə bərabər Ubeyd ənənələrini də əks etdirməkdədir (42, p. 71). Bu tip keramika S.Krollun Urmiya hövzəsində apardığı araşdırmalar zamanı Yanıktəpə, Göytəpə, Kültəpə və Livar kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur (41, p. 23). Aparılan araşdırmalar qırmızı astarlı keramikanın Azərbaycanın Son Neolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu, Naxçıvan, Mil düzü və Urmiya hövzəsində yayılan keramikanın ortaq cəhətlərə malik olduğunu göstərir. Urmiya hövzəsi və Azərbaycanın İlk Eneolit dövrü yaşayış yerlərində ortaya çıxan qırmızı astarlı keramikanın Son Neolit dövrü mədəniyyətlərinin davamı olduğunu düşünməkdəyik. Bu tip keramika Dalmatəpə mədəniyyətində də geniş yayılmışdır.

Şəkil 7. Naxçıvantəpədə aşkar olunan keramika sobasının qalıntısı (Vəli Baxşəliyev).

Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və xronologiyası. Dalmatəpədə 1958 və 1959-cu illərdə Charles Burney, 1961-ci ildə isə Cuyler Young tərəfindən qazıntı aparılmışdır. Adını Urmiya gölünün cənub-qərbindəki yaşayış yerindən alan bu mədəniyyət Urmiya gölünün şimal, qərb və cənub bölgələrinə yayılmış və tədqiqatçılar tərəfindən Dalma fenomeni kimi dəyərləndirilmişdir (37, p. 37). Dalmatəpə mədəniyyəti başlıca olaraq boyalı və basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramikanın petroqrafik analizi bunların yerli istehsalın məhsulu olduğunu göstərmişdir (37, p. 37-45). Həmçinin Luristanın şimali-şərqi-dəki keramikanın İran Azərbaycanında yayılan Dalmatəpə mədəniyyətinin lokal variantı olduğu da təsbit edilmişdir (37, p. 43). Tədqiqatçıların fikrinə görə, Dalmatəpə yaşayış yerinin alt təbəqələrində boyalı, üst təbəqələrində isə basmanaxışlılar çoxluq təşkil etmişdir (36, p. 111). Urmiya Hövzəsində Hacı Firuz, Pisdəli, Həsənli, Dinkatəpə, Yanıktəpə, Təpə Sivan, Kirmanşahda Təpə Siahbid, Seh Gabi, Təpə Giyan, Godin Təpə və Baba Gasseem (36, p. 120; 53, p. 80-90; 54, p. 23-30; 55, p. 191-193; Henrickson, 1983, p. 172-173), İraqda Cəbəl, Kərkük, Tell Abad, Keit Kasım, Yorgantəpə və Tell Arpaçıya (37, p. 39-40) kimi yaşayış yerlərində əldə edilən

Dalmatəpə tipli keramika çox az nəşr olunmuşdur. Hacı Firuz yaşayış yerinin Dalma təbəqəsində basmanaxışlıların çoxluqda olduğu, boyalıların isə çox az tapıldığı söylənmişdir (50, p. 620). Yanıktəpədə yalnızca bir neçə parça Dalmatəpə tipli keramika əldə edilmişdir (31, p. 58; 47, p. 183). Urmiya hövzəsində yayılan Dalmatəpə tipli keramikanın Kangavar vadisindən cənuba doğru irəlilədikcə azaldığı da söylənmişdir (37, p. 39). Bütöv olaraq baxıldıqda Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas yayılma arealının Urmiya gölünün cənubu, Zaqros dağlarının Şərqi və Dağlıq yolun cənubu olduğu söylənmişdir (37, p. 39). Tədqiqatçılara görə Dalmatəpə mədəniyyəti Urmiya hövzəsindən cənuba Kirmanşah-Həmədan bölgəsinə yayılmış və Xürrəmad vadisi ilə məhdudlaşmışdır (52, p. 231; 36, p. 111). Norşuntəpə (34, fig. 17, 1-7, fig. 24, 8, 9, 15, 17, fig. 34, 3) yaşayış yerindən əldə edilən tapıntılar Dalmatəpə tipli basmanaxışlıların yayılma arealının Şərqi Anadoluyadək irəlilədiyini göstərməkdədir. Urmiya hövzəsində aparılan araşdırmalar zamanı Dalmatəpə mədəniyyətinin Salmas ovasında (40, p. 116-121, fig. 26, 1, 4) və Urmiya gölünün şimalında (24, p. 69-87) da yayıldığı təsbit edilmişdir⁶. Azərbaycanda Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealının daha geniş olduğunu ortaya çıxarmışdır (5, p. 8-24).

Şəkil 8. Naxçıvantərənin Son Neolit dövrü basmanaxışlı keramikası (Vəli Baxşəliyev).

Dalmatəpə yaşayış yerindən götürülən kömürün C 14 analizi e.ə. 4215-84-cü ili göstərmişdir. Ancaq Dalmatəpə tipli keramika Hacı Firuz yaşayış yerində Hacı Firuz və Pisdəli dövrünə aid təbəqələrin arasında (51, p. 20, fig. 8), Həsənli (50, p. 618-621) yaşayış yerində isə Həsənli IX təbəqəsində təsbit edilmişdir. Hamilin yaşayış yerlərinin təbəqələnməsinə dayanaraq Həsənli IX (Dalma) təbəqəsini e.ə. 5000-4000-cü illərinə aid etmişdir (36, p. 120). Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Dalmatəpə mədəniyyəti e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aid edilmişdir (56, p. 39). A.Abedi (26, p. 329) Dava Göz və Culfa Kültərəsində aparılan araşdırmalara əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e.ə. V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir. Ümumi olaraq baxıldığında Dalmatəpə mədəniyyətində boyanaxışlı keramikanın basmanaxışlılardan daha əvvəl ortaya çıxdığı söylənmişdir. Ancaq Naxçıvantərənin araşdırılması bu yaşayış yerində basmanaxışlıların daha əvvəl ortaya çıxdığını göstərir. Araşdırmalar nəticəsində bəlli olmuşdur ki, Dalmatəpə tipli boyalı-

lar Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda yayılan boyalılarından fərqli cəhətləri ilə seçilməkdədir. Basmanaxışlı keramika isə İran coğrafiyasında heç rastlanmadığından bu mədəniyyətin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Mellart əvvəlcə bu mədəniyyəti Makedonya və Balkanlarda aşkar olunan Starçevo (46, p. 70) kompleksləri ilə, daha sonra isə Mil düzənliyində yerləşən Şahtəpə, Kamiltəpə və İlanlıtəpə (47, p. 183) ilə müqayisə etmişdir. Ümumi şəkildə ələ alındığında bəzi tədqiqatçılar Zaqrosdardakı Dalmatəpə yaşayış yerlərini əkinçiliklə məşğul olan qəbilələrin kiçik yaşayış yeri kimi xarakterizə etmiş, bunların siyasi və iqtisadi kompleks olmadığı, Mahidaştın basmanaxışlı keramikasının “əsas alan”dan, yəni Dalmatəpədən yayıldığı fikrinə gəlmişlər (37, p. 43). Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan boya bəzəmələrin istehsalına Ubeyd mədəniyyətinin təsir etdiyi (37, p. 44) söylənsə də, basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı aydın bir fikir yoxdur. Aydın olduğu kimi, Egey dənizinin hər iki sahilində aşkar olunan 6100-6000-ci il-

lərə (32, p. 9-22; 49, p. 167-269), Neolit dövrünə aid edilən basmanaxışlı keramika ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında böyük bir xronoloji fərq vardır. Digər yandan Mərmərə hövzəsinin keramikası forma və bəzəmə baxımından Dalmatəpə keramikasından çox fərqlidir. Dalmatəpə mədəniyyəti ilə Azərbaycanda, Mil düzündə yayılan e.ə. 5600-5200-ci illər ilə tarixləndirilən Son Neolit mədəniyyətləri (1, s. 20; 2, s. 160; 39, p. 41) arasında da aydın bir xronoloji fərq vardır. Ancaq Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar zamanı ortaya çıxarılan Son Neolit təbəqəsində basmanaxışlıların tapılması Qarabağın Son Neolit mədəniyyəti ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında əlaqə qurmaq və bu boşluğu aradan qaldırmaq baxımından önəmlidir.

Mil düzü və Qarabağın Neolit yaşayış yerləri. Mil-Qarabağ düzünün yaşayış yerləri XX əsrin 60-90-cı illərində İdeal Nərimanov (22, c. 39-60) tərəfindən araşdırılmışdır. Araşdırmalar zamanı çox sayda yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış yerlərindən ikisində İlanlıtəpədə 1967-1968-ci illərdə (22, c.48-50), Çalağantəpədə 1980-1987-ci illərdə (22, p. 50-52; 13, c. 423; 2, s. 152) aparılan qazıntıların nəticəsi T.Axundov (Ахундов, 2017, c. 17-904) tərəfindən geniş nəşr edilmişdir. Mil-Qarabağ düzlərində 2010-2017-ci illərdə H.Alməmmədov tərəfindən geniş kəşfiyyat araşdırması aparılmış, çox sayda (150) Neolit dövrü yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Yeni tapıntılar Neolit dövründə Qarabağ düzənliyində insanların sıx yerləşdiyini, yarımköçmə hayat tərzini mənimsədiyini təsdiq etmişdir (2, s.155). H. Alməmmədov 2012-2016-cı illərdə İsmayılbəytəpə (Alməmmədov, 2018, s.152-154) yaşayış yerində qazıntı aparmış, qazıntılar zamanı memarlıq qalıqları, keramika, obsidian, çaxmaqdaşı, sümük və metaldan hazırlanmış müxtəlif arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Tapıntıların əksəriyyətini memarlıq qalıqları və keramika təşkil edir (2, s.160).

Arxitektura. Qazıntılar zamanı memarlıq qalıqları Çalağantəpə, İlanlıtəpə və İsmayılbəytəpədə aşkar olunmuşdur. İlanlıtəpə yaşayış yeri (Şəkil 1) Ağdam rayonunun Orta Qarvənd kəndindən 1 kilometr uzaqlıqda yerləşir (22, c. 48; 13, c. 163). Yaşayış yerində 220 kvadratmetr sahədə qazıntı aparılmış, dördkünc və dairəvi planlı memarlıq qalıqları aşkar olunmuş-

dur. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə dördkünc formalı evlər çoxluq təşkil etmiş, dördkünc və dairəvi planlı evlərə təsərrüfat tikintiləri də əlavə edilmişdir (Şəkil 2). Evlər ölçüsü 30 x 14 x 12 santimetr olan kərpiçdən inşa olunmuş, bəzi evlərin döşəməsi və divarlarına qırmızı və portağal rəngli boya çəkilmişdir (22, c. 48, 90; 13, c. 167-170). Qazıntı zamanı evlərdən obsidian özəklər, daş və sümük alətlər, keramika aşkar olunmuşdur.

Ağdam rayonunun Afatlı kəndinin ətrafında yerləşən Çalağantəpə yaşayış yerində 315 kvadratmetr sahədə qazıntı aparılmış, diametri 3 metr olan, bir-birinə bitişik dairəvi evlər aşkar olunmuşdur. İ.H.Nərimanov alt tikinti qatındakı evlərin 5, 5 metr diametrində olduğunu yazmışdır. Evlər saman qarışıqı olan kərpiclə inşa edilmiş, evlərin döşəməsinə təsərrüfat küpləri basdırılmışdır. Döşəmə palçıqla suvanmış və həsirlə örtülmüşdür. Döşəmənin üzərində yamış taxıl dənələri, keramika, heyvan sümükləri, alətlər, o sıradan dən daşları aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar evlərin təmir edilərək yenidən istifadə olunduğunu göstərmişdir. Bəzi evlərin döşəməsi sarı rəngli palçıqla suvanmış, bəzilərinin isə döşəməsinə qırmızı boya çəkilmişdir (13, c. 433-445). Evlərin içərisindəki ocaqlar divara birləşik şəkildə olmuşdur. Çalağantəpədəki 26№-li evin içərisi ağ kirəclli palçıqla suvandıqdan sonra qırmızı rəng çəkilmiş, həsirlə örtülmüşdür. Bu evin sitayış mərkəzi olduğu düşünülmüşdür (22, c. 50-51). İ.H.Nərimanov obsidian alətlərin geniş istifadə olunduğunu yazmışdır. Çalağantəpə qazıntılarını geniş şəkildə nəşr etdirən T.Axundov bu yaşayış yerində dairəvi formalı yarımqazmaların da olduğunu yazmışdır. Yarımqazmaların diametri 2-2,5 m olmuş, divarları və döşəməsi palçıqla suvanmış, bəzilərinin divarına qırmızı rəngli boya çəkilmişdir (13, c.445-447). T.Axundov çuxurların və keramika sobalarının olmasından da bəhs etmişdir (Ахундов, 2017, c.449-459). Evlərin döşəməsinin altında böyüklərə və uşaqlara aid məzarlar aşkar olunmuşdur. Dəfn zamanı ölümlərin qırmızı rənglə boyanması və həsirə bükülməsi adətinin olduğu təsbit edilmişdir (13, c.461-472).

Ağdam rayonunun Xındırstan kəndi ətrafında yerləşən İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı ən altdakı III və IV

tikinti qatlarında kərpicdən inşa edilmiş dördkünc formalı (2, s. 172, Şəkil. 8, Şəkil 10), üstdəki I və II ti-kinti qatlarında isə dördkünc və dairəvi planlı evlərin qalıqları aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerinin IV tikinti qatında kərpicdən inşa edilmiş müdafiə divarının qalıqları da aşkar olunmuşdur. H.Alməmmədov müdafiə divarından kənarda yerləşən dördkünc formalı evlərin təsərrüfat məqsədilə istifadə edildiyini ehtimal etmişdir (2, s. 157). Evlərin döşəməsi və divarları palçıqla suvanmışdır. Dairəvi planlı evlərdən birinin döşəməsinə təsərrüfat küpü basdırılmış, döşəmənin üzərinə qırmızı boya çəkilmişdir (2, s. 154-160). Bu evin içərisində döşəməyə basdırılmış və yandırılmış skelet qalıqları da aşkar olunmuşdur. Dairəvi planlı digər evin də içərisində döşəməyə basdırılmış təsərrüfat küpləri və uşaq skeleti aşkar olunmuşdur (2, s. 155-156). X.Alməmmədov İsmayıl-bəytəpədə dördkünc formalı tikintilərin çox olduğunu söyləmişdir (2, s. 159). Ümumi olaraq götürüldükdə, Kültəpə və Şomutəpə mədəniyyətləri üçün dairəvi tikintilərin xarakterik olduğu, Qarabağ bölgəsinin memarlığında isə dairəvi tikintilərlə bərabər, dördkünc formalı arxitekturanın da istifadə olunduğu görülməkdədir. Qazıntı zamanı evlərdən obsidian özəklər, daş və sümük alətlər, keramika aşkar olunmuşdur.

Qarabağ yaşayış yerlərinin keramikası.

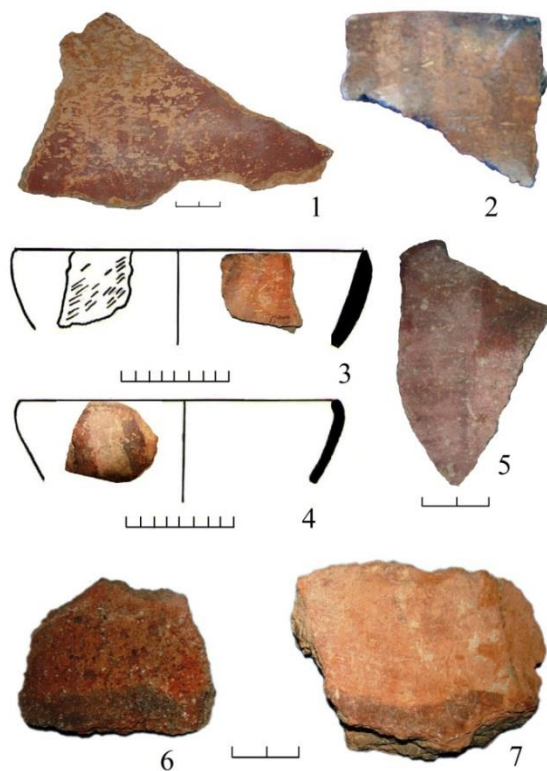
Qarabağ yaşayış yerlərindən əldə edilən tapıntıların çoxunu keramika məmulatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, keramika saman qatqısı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, onların üzərinə qırmızı, krem və qəhvə rəngli boya çəkilərək yaxşı cilalanmışdır. T.Axundov Çalağantəpə keramikasının hazırlanmasında qırmızı boyanın qatqı maddəsi olaraq istifadə olunduğunu da söyləmişdir (13, c. 485). Boz rənglilər az saydadır. İlanlıtəpə keramikasının bir qisminə saman qarışığı azdır. Bu tip keramika incə divarlı olub keyfiyyətli bişirilmişdir (13, c. 177). X.Alməmmədov İsmayıl-bəytəpədə basmanaxışlı və qırmızı astarlı keramikanın çox olduğunu söyləmişdir (2, s. 160). Qarabağ yaşayış yerlərinin keramikası arasında basmanaxışlılar diqqət çəkməkdədir (Şəkil 3). Basmanaxışlılar Qarabağda Çalağantəpə (Axundov, 2017, c. 763, tablo 378, 3), İsmayıl-bəytəpə (2, s. 160) və İlanlıtəpə (Axundov, 2017, c. 313, tablo 189, 1-2) ilə bərabər, kəşfiy-

yat araşdırmaları zamanı Kültəpə (Axundov, 2017, c. 45, tablo 13, 2, 4.), Qoşatəpə (Axundov, 2017, c. 54, tablo, 22, 1), Bayat 1 (Axundov, 2017, c. 88, tablo 56, 1), Səngərtəpə (13, c. 101, tablo, 69, 3-4), Xanlıqtəpə (13, c. 105, tablo 73, 4), II İmamqulubəyli (1, s. 291-294), Kiçikli (1, s. 247-250) və onlarla digər yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. İlanlıtəpə yaşayış yerində xüsusilə basmanaxışlıların müxtəlif tipləri aşkar olunmuşdur (Şəkil 83, 1, 3, 4, 6, 7,10-11). Az sayda basmanaxışlılar Gəncə qrupuna aid olan Göytəpə (10, s. 196, şəkil 6) yaşayış yerində də vardır. Qarabağ yaşayış yerlərində, o sıradan İlanlıtəpədə keramikanın bəziləri bəzəmə baxımından Dalmatəpə və Naxçıvantəpə keramikasından fərqlidir. Naxışlar küt uclu alətlə keramikanın cilalanmış səthinə vurulmuşdur. Ancaq ümumi olaraq baxıldığında İlanlıtəpədə Dalmatəpə tipli basmanaxışlıların tam bənzərləri də aşkar olunmuşdur (Şəkil 83, 6-7, 9-11). Söyləyə bilərik ki, Azərbaycanda e.ə. VI minilliyin ortalarına doğru ortaya çıxan basmanaxışlılar ilk mərhələdə fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa da, e.ə. VI minilliyin sonlarına doğru Dalmatəpə keramikası üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə sahib olmuşdur. İlanlıtəpə və Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən aşkar olunan basmanaxışlılar belə bir inkişaf prosesinin olduğunu təsdiq edir. Qarabağ yaşayış yerlərində üzərinə sarı, ya da qırmızı boya çəkilmiş keramika çox tapılsa da boyanaxışlılar az saydadır. Boyanaxışlılar bir nümunə ilə Küllütəpə (Alməmmədov, 2016, s. 188), İlanlıtəpə (13, c. 357, таблица 227, 1) və Çalağantəpədən (13, c. 764, таблица 379) bəllidir. Kamiltəpə yaşayış yerində çox sayda aşkar olunan boyalı keramika sarı fon üzərinə qara rəng ilə naxışlanmışdır (44, p. 41-44, fig. 48, fig.49, fig.53-55). Mil düzündə aparılan yerüstü araşdırmalar zamanı keramikanın qırmızı, ya da krem rəngli kirəmiti üzərinə qara rəng ilə naxışlanmış parçalar aşkar olunmuşdur. Naxışlar əsasən şevron və torşəkilli olub qırmızı, ya da krem rəngli fon üzərinə çəkilmişdir (44, p. 139, fig.175, fig.177, fig.179). Bu tip naxışlar Azərbaycanın Muğan bölgəsində, Əliköməktəpəsi yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur (22, c. 126). R.Munçayev (20, c. 127) Mil və Muğan boyalılarının Təpə Guran boyalıları ilə bənzər olduğuna diqqət çəkərək, boyalı keramikanın Cənubi Qafqaza Ur-

miya hövzəsindən yayıla biləcəyini ehtimal etmişsə də Cənubi Qafqaz boyalıların və basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı dəqiq bir fikir söyləməmişdir. Ancaq, Naxçıvantəpədə əldə edilən tapıntılar bu məsələni yenidən ələ almağa imkan vermişdir.

Xələc boyalı keramikası. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın Şərur rayonunun Xələc kəndi ətrafında yerləşən Son Neolit dövrü yaşayış yerində çox sayda boyanaxışlı parçalar ələ keçirilmişdir (Şəkil 9). Bu yaşayış yeridə aşkar olunan üzəri qırmızı rənglə örtülmüş keramika nümunələri xüsusilə diqqətçəkicidir (Şəkil 9, 1). Bu tip keramika Cənubi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda indiyədək heç tapılmamışdır. Keramikanın bir qismi qırmızı cilalı zəmin üzərinə qara rənglə, bir qismi sarı zəmin üzərinə qırmızı rənglə, digərləri birbaşa qırmızı kirəmit üzərinə qara, ya da qırmızı rənglə çəkil-

miş ornamentlə naxışlanmışdır. Xələc keramikasının naxışlama motivi Mil düzünün yaşayış yerləri, özəlliklə Kəbirli (Нариманов 1987: 40, рис. 37) keramikası ilə bənzərdir. Kəbirli keramikası qırmızı rənglə cilalanmış zəmin üzərinə qəhvəyi, ya da qırmızı rənglə həndəsi ornamentlə naxışlanmışdır. Naxışlar keramikanın xarici və daxili səthinə çəkilmişdir (Нариманов 1987: 40). Bu tip boyalıların bənzərləri Urmiya hövzəsində hələlik Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolit dövrü təbəqəsindən bəllidir (24, p. 74, fig. 7, 3, 6, 7; 26, p. 333, fig. 9). Dava Göz yaşayış yerinin e.ə. 5400-5000 illər (Abedi 2017: 73) ilə tarixləndirildiyini nəzərə alsaq, Xələc və Kəbirli yaşayış yerinin boyanaxışlı keramikası həmin dövrə aid edilə bilər. Bu faktlar e.ə. VI minilliyin ikinci yarısı və sonlarında Urmiya hövzəsi, Mil düzü və Naxçıvan arasında sıx əlaqələrin olduğunu təsdiq edir.

Şəkil 9. Xələc yaşayış yerinin Son Neolit dövrü boyalı keramikası (Vəli Baxşəliyev).

Cənubi Qafqazın xammal yataqları. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvanda çox sayda xammal yataqları vardır (Kuliyeva, Baxşəliyev 2018, s. 47-48). Bunların içərisində obsidian və mis yataqları xüsusilə qeyd edilməlidir. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından⁷ bu bölgədə yerləşən qəbilələr

Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Araşdırmalar Urmiya hövzəsində daha çox

(95%) Naxçıvantəpədən 45 kilometr şimalida yerləşən Sünik (43, p. 1956-1965) obsidianının istifadə edildiyini göstərmişdir. Araşdırmalar Naxçıvan və Qarabağ yaşayış yerlərində başlıca olaraq Zəngəzur və Göyhasar obsidianının istifadə olunduğunu göstərir. Aparılan analizlər göstərmişdir ki, Mil düzü yaşayış yerlərində obsidianın 33%, Muğanda Əliköməktəpəsində isə 85% Zəngəzurdandır. Urmiya hövzəsində Xoy ovalığındakı obsidianların analizi Nemrut Dağ (15 adəd) və Zəngəzur (8 adəd) obsidianının çoxluq təşkil etdiyini göstərmişdir (28, p. 41-60). Dava Göz yaşayış yerində də Zəngəzur obsidianından istifadə çoxluq təşkil edir (25, p. 756-767). Naxçıvantəpədəki obsidian alətlərin araşdırılması Göyçə (14 adəd), Zəngəzur (16 adəd) və Şərqi Anadolu (5 adəd) obsidianından istifadə olunduğunu göstərmişdir (11, p. 47).

Urmiya hövzəsi, Mil düzü və Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərindən aşkar olunan obsidianların analizi Şərqi Anadoluda yerləşən Meydan Dağ yatağından gətirilmiş obsidianların da istifadə olunduğunu göstərir. Mil düzündəki İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aşkar olunan obsidianların bir qisminin Sarıqamış yatağından gətirildiyi təsbit edilmişdir. Alınan nəticələrə baxılırsa Cənubi Qafqazın xammal yataqlarının istifadəsi Urmiya hövzəsi, Qarabağ və Naxçıvanın qədim cəmiyyətlərinin ortaq nöqtəsidir. Böyük ehtimalla, Naxçıvanın strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi obsidianın Yaxın Şərqi digər yaşayış yerlərinə daşınması üçün önəmli olmuşdur (11, 2018, p. 47-48). Qarabağla Naxçıvan arasındakı əlaqələr etnoqrafik materiallarla da təsdiq olunur.

Şəkil 10. Naxçıvan yaylaqlarında qeydə alınmış yarımqazma tipli evlərin qalıqları (Vəli Baxşəliyev).

Etnoqrafik mənbələr. Naxçıvanın yaylaqlarında aparılan araşdırmalar zamanı bu bölgədə insanların yaşam tərzi ilə əlaqəli maraqlı faktlar aşkar olunmuşdur. Naxçıvanın şimalında yerləşən Batabat yaylağında aparılan araşdırmalar zamanı “Qarabağ yurdu” adlı bir neçə yurd yeri təsbit edilmişdir. Naxçıvanın yerli sakinlərinin verdiyi məlumatlar Qarabağın heyvandar qəbilələrinin yayda Naxçıvanın yaylaqlarında yerləşdiyini təsdiq edir. Araşdırmalar zamanı aşkar olunan çox sayda obsidian parçaları bu yaylaqların qədim dövrlərdən istifadə olunduğunu göstərir. Araşdırmalar zamanı əldə

edilən önəmli tapıntılardan biri də köçəri əhəlinin istifadə etdiyi yarımqazma tipli evlərdir. Şahbuz rayonunun Yuxarı Qışlaq kəndi yaxınlığında, “Baş yurd” yaylağında aşkar olunan yarımqazmalar xüsusilə diqqətçəkicidir (Şəkil 10). Yarımqazmalar müxtəlif tiptə olmaqla dördkünc planlıdır. Bunların iki, bəzən isə üç divarı ana torpaqda qazılmış, çatısı iki dirək üzərində yerləşdirilən, bir tirə bərkidilən, iki tərəfə əyimli şəkildə ağac və çırpıdan qurularaq çadırla örtülmüşdür. Evin cənubunda yerləşən girişi də çadırla örtülmüşdür. Baş yurd yaylağında yarımqazmaların müxtəlif tipləri təsbit

edilmişdir. Yarımqazmalar ana topraqda qazıldıqdan sonra bəzilərinin divarları daşla inşa edilmişdir. Bu yaylaqdakı yarımqazmalar adətən Naxçıvantəpə və Ovçulartəpəsi yaşayış yerlərində aşkar olunan yarımqazmaların tam bənzərlərindən ibarətdir. Bu tip memarlıq ənənələrinin min illər boyunca davam etməsinin səbəbi insanların yaşayış tərzilə bağlı olmalıdır.

Azərbaycan və Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin dəyərləndirilməsi. Qeyd etdiyimiz kimi, arxeoloji ədəbiyyatda daha çox Yaxın Şərq və Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsirindən, Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərində aşkar olunan boyanaxışlı keramikanın Mesopotamiyadan gətirildiyindən söz edilmişdir. Tədqiqatçılar Tülkütəpədə Xalaf tipli boyanaxışlıların tapılmasına əsaslanaraq Xalaf keramikasının Şərqi Anadolu üzərindən Cənubi Qafqaza təsir etdiyini (20, c. 125), bununla bərabər digər boyanaxışlıların Urmiya hövzəsindən, xüsusilə Urmiya hövzəsinin şərqilə bağlı olduğunu söyləmişlər (20, c. 125; Нарманов, 1987, c. 124). Araşdırmalar Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Şərqi Anadolu arasındakı əlaqələrin Neolit dövründən başladığını göstərir. Ancaq, arxeoloji faktlar Neolit dövrünün son mərhələsində Azərbaycanın güney bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin artdığını, bölgə mədəniyyətlərinin bir-birinə təsir etdiyini göstərir. Məlum olduğu kimi, Mesopotamiya və Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətləri boyanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Buna baxmayaraq, Cənubi Qafqaz, o sıradan Azərbaycanın Neolit dövrü mədəniyyətləri ilk başda sadə və naxışsızdır. Neolit dövrünün son mərhələsində, Mil və Muğanda çox aşkar olunan boyanaxışlılar cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Urmiya hövzəsinin təsiri kimi dəyərləndirilmişdir (22, c. 126-127). Cənubi Qafqaz obsidianının daha çox Urmiya hövzəsinin qəbilələri tərəfindən istifadə olunduğunu nəzərə alsaq Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq əlaqələrində Urmiya hövzəsinin önəmli yerə sahib olduğunu görə bilərik. Ancaq bizim fikrimizə görə, Azərbaycanın mədəniyyətlərinə təsir edən Zaqrosdakı uzaq bölgələrin mədəniyyətləri deyil, Urmiya hövzəsi ətrafındakı mədəniyyətlər olmuşdur. Urmiya hövzəsinin şimalında yerləşən Son Neolit dövrünə aid Dava Göz keramikasının bənzərlərinin

Naxçıvanda Xələc yaşayış yerindən tapılması da bunu təsdiq edir. Həm də Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolit tipli keramikası Naxçıvantəpə keramikası ilə də bənzərdir. Fikrimizə görə, qarşılıqlı əlaqələr zamanı Azərbaycanın cənub bölgələrindəki mədəniyyətlər də Urmiya hövzəsi mədəniyyətlərinə təsir etmişdir. Bu baxımdan basmanaxışlı keramika Qarabağ mədəniyyətlərinin təsiri sayıla bilər. Tədqiqatçılar, o cümlədən M.Voigt (51, p. 161) Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətlərində ortaya çıxan boyanaxışlıların Zaqrosdakı keramikadan fərqləndiyini söyləmişdir. Bu faktlara baxıldığında Urmiya hövzəsində, Neolit dövründə Mesopotamiya mədəniyyətlərinin təsiri ilə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir mədəniyyətin formalaşdığını söyləyə bilərik. Araşdırmaların bu mərhələsində deyə bilərik ki, Azərbaycanın cənub bölgələri, xüsusilə Naxçıvanla Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələr Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Nəticə. Azərbaycan və Urmiya hövzəsinin Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü mədəniyyətlərinin araşdırılması Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olaraq bu bölgələr arasında qarşılıqlı əlaqə yarandığını və bu əlaqələrin Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələndiyini göstərir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Naxçıvantəpə yaşayış yeri hələlik Dalmatəpə mədəniyyətinin ən qədim yaşayış yeridir. Dediyimiz kimi, Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən götürülən bir kömür nümunəsi e.ə. 5209-4930-cu illəri, digər bir nümunə isə e.ə. 5038-4799-cu illəri göstərmişdir. Bu faktlara əsasən Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin başlarında formalaşdığını deyə bilərik. Fikrimizə görə, Dalmatəpə mədəniyyəti Naxçıvan və Urmiya hövzəsini əhatə edən bir bölgədə formalaşmış və bu bölgədən cənuba doğru yayılmışdır. Naxçıvantəpə və Urmiya hövzəsinin cənub-şərqindəki Dalmatəpə bu mədəniyyətin ən önəmli mərkəzlərindən olmuşdur. Dalmatəpə üçün xarakterik olan basmanaxışlıların bütün tipləri və Dalmatəpə üçün xarakterik olan geniş zolaqlı naxışlar da Naxçıvantəpədən məlumdur. Bu baxımdan Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxmasını e.ə. V minilliyin ikinci yarısı ilə tarixləndirilməsi mübahisəlidir. Bu fikirlər

başlıca olaraq köhnə karbon analizlərinin nəticələrinə əsaslanır. A.Abedi son araşdırmalarına əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e.ə. V minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirsə də, ancaq hələlik dəqiq bir fakt yoxdur. Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerində Dalma təbəqəsi aşkar olunmamış, Culfa Kültəpəsində Kültəpə VIII təbəqəsindən götürülən karbon nümunənin analizi e.ə. 4600-4350-ci illəri göstərmişdir (23 2014, p. 54-55). Həsənli və Hacı Firuz kimi yaşayış yerlərində Dalma təbəqəsinin Son Neolit və Son Eneolit təbəqələri arasında yerləməsi və Naxçıvantəpənin analizləri Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin birinci yarısında formalaşmasının sübutu sayıla bilər. Dalmatəpə tipli basmanaxışlı keramikanın xarakterik olduğu yaşayış yerlərinin düzülüşünə baxıldıqda, bunların əsasən Urmiya gölünün qərbində yerləşdiyini görmək olar. Naxçıvandan Salmas Ovalığına, oradan da cənuba doğru yönələn bu yaşayış yerləri, fikrimizə görə, bir yolun istiqamətini göstərir. Böyük ehtimalla, bu yol Cənubi Qafqaz xammalının, xüsusilə obsidianın cənuba daşınmasında önəmli yerə sahib olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. Bakı: Çap Art 2016, 448 s.
2. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 152-176.
3. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 74-82.
4. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 240 s.
5. Baxşəliyev V., Quliyeva, Z. Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar, Naxçıvan: Əcəmi 2018, 264 s.
6. Baxşəliyev V., Quliyeva, Baxşəliyev E., Z. Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpə-də 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları, Naxçıvan: Əcəmi 2019, 136 s.
7. Quliyev F.E., Lyonnet B. Menteşəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 329-334.
8. Quliyev F. Neolit dövründə Cənubi Qafqazda məskunlaşma proseslərinin xronoloji xüsusiyyətləri (Göytəpə və Hacıələmxanlı qədim yaşayış yerlərinin radiokarbon analizləri əsasında) // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 90-109.
9. Əliyev T.R., Helving B., Ricci A. Azərbaycan-Almaniya beynəlxalq ekspedisiyasının çöl tədqiqatlarının hesabatı / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 335-341.
10. Ələkbərov V. Neolit dövründə Cənubi Qafqazda keramika istehsalının yaranması və inkişafı // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 177-198.
11. Kuliyeva Z., Bahşəliyev V. Naxçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azərbaycan) // TUBA-AR 23, 2018, s. 29-52.
12. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982.
13. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.
14. Ахундов Т. Неолит Южного Кавказа // Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference (St. Petersburg, november 18–22, 2019). St. Petersburg, 2019, с. 97-100.
15. Бахшалиев В.Б., Маро К., Бертон Р., Кулиева З. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе // Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Baku, 2017, с. 26-41.
16. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин // Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Baku, 2017, с.108-121.

17. Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан) // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э. Баку, 2009, с. 26-30.
18. Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970.
19. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. Москва-Ленинград: Наука, 1964, 450 с.
20. Мунчаев Р.М., Кавказ на заре бронзового века, Москва: Наука, 1975, 476 с.
21. Мусеибли Н. Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок / Сборник материалов международной конференции Раннеземледельческие культуры Кавказа. Баку: Элм, 2012, с.40-50.
22. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана, Баку: Элм, 1987.
23. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 51, 2014, p. 33-167.
24. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 17/1, 2017, p. 69-87.
25. Abedi A., Varoutsikov B., Chataigner C. Provenance of obsidian artifacts from the Chalcolithic site of Dava Göz in NW Iran using portable XRF // Journal of Archaeological Science Reports, 20, 2018, p. 756-767.
26. Abedi A., Omrani B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited // Documenta Praehistorica, XLII, 2015, p. 321-338.
27. Abedi A., Vosough B., Razani M., Bagherzadeh K., Steiniger D., Ebrahimi G. Obsidian Deposits from North-Western Iran and first Analytical Results: Implications for Prehistoric Production and Trade // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 18/2, 2018, p. 107-118.
28. Abedi, A., Bahremandi Poorfard R., Garavand A., Malekpour F., Razani M. Provenance of Prehistoric Obsidian Artifacts of Khoy Plain in NW Iran Using X-ray Fluorescence (XRF) Analysis // Bastanshenasi Iran, 9/21, 2019, p. 41-60.
29. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 180 p.
30. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq XXIV/2, 1962, p. 134-152.
31. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq XXVI / I, 1964, p. 54-61.
32. Çilingiroğlu Ç., The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean // TUBA-AR 13, 2010, p. 9-22.
33. Dyson R. H. Rediscovering Hasanlu // Expedition, 31/2-3, 1989, p. 3-11.
34. Gülçür S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen, 1988, 302 p.
35. Harutyunyan A., Badalyan R., Chabot J., Chataigner Ch., Christidou R., Hovsepyan, R. The first farmers of the Araks valley: the formative stage of the “Aratashen-Shulaveri-Shomutepe” culture / The Araxes River in Late Prehistory Bridge or Border? International Conference. (Lyon, 14-15 may 2019). Lyon, 2019, p. 11-12
36. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 13, 1975, p. 111-127.
37. Henrickson E. F. and Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran // Paleorient, 13/2, 1987, p. 37-45.
38. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983, 840 p.

39. Helwing B., Aliyev T. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014 // The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus. Ed. Helwing, B., Aliyev T., Lyonnet, B., Guliyev, F., Hansen, S. S. and Mirskhulava, G. Berlin, 2017, p.11-43.
40. Kearton R. Settlement Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970, 312.
41. Kroll S. Archäologische Fundplätze in İranisch-Ost-Azerbaidjan // Archäologische Mitteilungen aus Iran 17, 1984, p. 13-134
42. Kroll S. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azerbaidjan // Archäologische Mitteilungen aus Iran 23, 1990, p. 59–71.
43. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N., Khazae M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 40, 2013, p. 1956-1965.
44. Lyonnet B., Guliyev F., Helwing B., Aliyev T., Hansen S., Mirskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 44, 2012, p.1-190.
45. Muscarella O. Hasanlu 1964 // The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 25/3, 1966, p. 121-135.
46. Mellaart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965, 72 p.
47. Mellaart J. *The Neolithic of the Near East*. London, 1975, 154 p.
48. Nishiaki Y., Guliyev F., Kadowaki S. Chronological contexts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elemxanlı Tepe, Azerbaijan // American Journal of Archaeology, 119/3, 2015, p. 279-294.
49. Özdoğan M. Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar / The Neolithic in Turkey, 5, İstanbul, 2013, s. 167-269.
50. Voigt M.M. Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal BC // Chronologies in the Near East. Eds. Aurenche O., Evin J. and Hours F. BAR International Series. Oxford, 1987, p. 615-646.
51. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 268 p.
52. Young T.C. Survey in Western Iran, 1961 // Journal of Near Eastern Studies, 25/4, 1966, p. 228-239.
53. Young T.C. Excavations at Godin Tappeh, 1973 // In proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in İran. Ed. By Bagherzadeh F. Centre for Archaeological Research Tehran, 1974A, p. 80-90.
54. Young T. C. An archaeological survey in Kangavar valley // In proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in İran. Ed. By Bagherzadeh F. Centre for Archaeological Research Tehran, 1974B, p. 23-30.
55. Young T. C. Young Kangavar valley survey // Iran XIII, 1975, p. 191-193.
56. Zeynivand M., Hariryan H., Heydarian M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros // Iranian Journal of Archaeological Studies, 3, 2013, p. 39-47.

Summary

Veli Bakhshaliyev

Influence of neolithic monuments of Azerbaijan on formation of Dalma Tepe culture

Archaeological investigations in the South Caucasus, including Azerbaijan, have revealed new findings of Late Neolithic and Chalcolithic Age culture. Research carried out on the settlement of Kültepe I in Nakhchivan, shows that this monument is the oldest Neolithic Age settlement of the South Caucasus. Despite this, however, in Kültepe I and other settlements in the South Caucasus, it was not found a ceramic period, which led to various opinions on the genesis of Neolithic culture. Past Soviet scholars expressed that the ancient farming and cattle breeding tribes of the South Caucasus came from Northern Mesopotamia. Some researchers now associate the origin of the Neolithic culture of the South Caucasus with the local Mesolithic culture, and others say they came from North Mesopotamia in ready form. Researches of the settlement of Kültepe I have revealed painted ceramics of the Halaf type, which claims the existence of links with Mesopotamia. However, the Şomutepe culture and the Kültepe culture that in the Neolithic period existed in Azerbaijan differ from the Neolithic cultures of Northern Mesopotamia. Studies carried out in recent years made it possible to trace the peculiarities of the Late Neolithic culture of the Karabakh region of Azerbaijan are characterized by impressed ceramics. The study of Nakhchivan Tepe showed that similar ceramics are also characteristic for the Late Neolithic layer of Nakhchivan Tepe. On the basis of research, it can be said that at the last stage of the Neolithic Age in the Karabakh region of Azerbaijan and Nakhchivan, Neolithic culture characterized with its features. In our opinion, the rich natural resources of the South Caucasus contributed to the mutual ties between Azerbaijan and Northwestern Iran and played a significant role in the formation of the Dalma Tepe culture which was spread in Nakhchivan and Northwestern Iran.

Keywords: *South Caucasus, Late Neolithic Age, Early Chalcolithic Age, Middle Chalcolithic Age, Karabakh, Nakhchivan, Nakhchivan Tepe, North West Iran.*

Резюме

Вели Бахшалиев

Влияние неолитических памятников Азербайджана на формирование культуры Далма Тепе

В результате исследований на Южном Кавказе, в том числе в Азербайджане выявлены новые находки о позднем неолите и энеолите. Исследования проведенные на поселении Кюльтепе I в Нахчыване, показывают, что этот памятник является самым древним неолитическим поселением Южного Кавказа. Однако несмотря на это в Кюльтепе I и в других поселениях Южного Кавказа не выявлены напластования некерамического периода, что привело высказыванию различных мнений о генезисе культуры неолита. Прошедшие советские ученые высказали, что древние земледельческие и скотоводческие племена Южного Кавказа пришли из Северной Месопотамии. В настоящее время часть исследователей происхождения неолитической культуры Южного Кавказа связывают с местной мезолитической культурой, а другие говорят, что они пришли из Северной Месопотамии в готовом виде. Исследования поселения Кюльтепе I выявлены расписная керамика Халафского типа, что утверждает существовании связей с Месопотамией. Однако культура Шомутепе и культура Кюльтепе, которые существовали в неолитическом периоде в Азербайджане отличаются от неолитических культур Северной Месопотамии. Исследования, проведенные в последние годы позво-

ляют проследить особенности поздненеолитическая культура Карабахского региона Азербайджана характеризуются импрессованной керамикой. Исследование Нахчывантепе показало, что подобная керамика также характерна для поздненеолитическому слою Нахчывантепе. На основе исследований можно сказать, что на последней стадии эпохи неолита на Карабахском регионе Азербайджане и Нахчыване неолитическая культура имела свойственные ее особенности. По нашему мнению богатые природные ресурсы Южного Кавказа способствовали взаимные связи между Азербайджаном и Северо-западным Ираном и играл значительный рол в формированию Дальматепинской культуры, распространенной в Нахчыване и северо-западном Иране.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, поздний неолит, ранний энеолит, средний энеолит, Карабах, Нахчыван, Нахчыван Тепе, Северо-западный Иран.*